

**Віктор Косаківський
(Вінниця)**

**ТРАДИЦІЙНІ ГОСПОДАРСЬКІ
ЗАНЯТТЯ УКРАЇНЦІВ
ПІВДЕННО-СХІДНОГО
ПОДІЛЛЯ
(за матеріалами містечка
Чечельник)**

Поділля – давня сільськогосподарський край. Головною галуззю господарства подільян було й лишається землеробство. Тут розвинуті всі його галузі: рільництво, городництво та садівництво. Родючі ґрунти, клімат із м'якою зимою і теплим літом сприяли тому, що цей край став одним зі стародавніх європейських центрів землеробської культури. Про це свідчать археологічні знахідки неолітичної доби (VI–V тис. до н. е.), коли тут проживали племена Буго-Дністровської культури. З тих часів і до сьогодні землеробству належить провідна роль у господарстві місцевого населення.

Господарська діяльність жителів Чечельника, як і решти населених пунктів Поділля, зумовлена природно-географічними умовами та особливостями соціального й економічного розвитку. Природно-географічні умови тут сприятливі для різних галузей сільськогосподарського виробництва. Ця обставина також допомогала швидкому розвитку місцевих ремесел і промислів, зростанню промислового виробництва, формуванню робітничого

класу, а також становленню Чечельника як торгового осередка. Значний розвиток торгівлі в Чечельнику та в інших містечках Поділля був зумовлений також компактним проживанням тут єврейського населення.

У XIX–XX ст. Чечельниччина – аграрний край. Промисловість тут була мало-розвинена і пов'язана переважно з переробкою сільськогосподарської продукції. Більша частина українського населення Чечельника проживала в присілках Липецьке й Тартак, а у самому містечку відсоток українців був незначним.

У XIX – на початку XX ст. більшість земель належала власникам маєтку. Для управління маєтковим господарством було створено економію. Маєток поділявся на фільварки – Липецький, Тартацький, Вербський, Бритацький, Поповогреблянський та Івашківський [1, арк. 135 зв.]. Кожен фільварок був забезпечений орною землею, пасовищами, сіножатями, необхідними будівлями, виробничими спорудами та інвентарем. Власником маєтку був І. В. Гудович, якому належало 30 727 десятин землі та 2164 кріпаки. Тяглових дворів у містечку налічувалося 111, напівтяглових – 168, городників – 43, бобилів – 31. Чечельницькі селяни мали 1264 десятини орної землі та 549 десятин сінокосів. Тяглові селяни відробляли панщину від 120 до 160 днів на рік, напівтяглові – 80, городники – 52, бобилі – 24. Крім панщини, кожен двір був зобов'язаний 12 днів на рік відпрацьовувати громадські роботи: ремонтувати мости, дороги тощо, але денна норма була такою, яку можна виконати лише за 2–3 дні.

Реформа 1861 р. спричинила кардинальні зміни в житті та свідомості селянства. Попри свою половинчастість та поміщицьку спрямованість, реформа дала поштов до появи на селі землеробів-власників, які з часом мали б зосередити у своїх руках переважну більшість сільськогосподарського виробництва.

Селян було поділено на чотири категорії: тяглові, піші, городники та бобилі. Тяглові й піші селянські господарства користувалися садибними та польовими наділами землі. Городники володіли лише садибними ділянками. Бобилі не мали навіть присадибних ділянок [2, с. 680].

Частину земель з Чечельницького маєтку в другій половині XIX ст. було переда-

но в довгострокову аренду. Про взаємини орендаторів із власником маєтку розповідають документи Вінницького обласного архіву [1, арк. 3–101; 3, арк. 1–11]. У 1903 р. Чечельницький цукровий завод орендував у власника маєтку Орлова значну частину земель: у Бритавці – 1011 десятин, у Вербці – 1082 десятини, у Куренівці – 1460 десятин, у Липецькому – 683 десятини, у Поповій Греблі – 1165 десятин. Чечельницьке помістя володіло 10 641 десятиною землі [4, с. 74]. Від кінця XIX, а особливо на початку XX ст., землі Чечельницького маєтку активно розпродували. Так, у 1891 р. житель Чечельника М. Є. Лисаков купив майже 45 десятин землі [5]. У 1907 р. через посередництво Селянського поземельного банку з цього самого маєтку було куплено 190 земельних ділянок, загальною площею понад 575 десятин [6]. Селянські ж наділи, як правило, лишалися невеликими.

У 1905 р. земельна власність в Ольгопільському повіті розподілялася таким чином: загальна кількість землі – 343 423 десятини, із них у приватній власності – 157 565 десятин (46,2 %). Усього приватних володінь у повіті було 481. Кількість землі, що належала селянам, становила 158 743 десятини (46,2 %). На кожен з 29 034 наділених селянських дворів припадало по 5,5 десятини землі. Це був найвищий показник по губернії. Наприклад, у Кам'янець-Подільському повіті розмір земельного наділу становив лише 2,5 десятини, тоді як у середньому по губернії – 3,8 десятини.

Середня врожайність на селянських полях Чечельницької волості в 1901–1905 роках становила для озимини – 46,7 пудів з десятини, а для ярини – 27 пудів. Пуд озимої пшениці коштував 60,2 коп., а ярої – 64. Середній валовий прибуток із десятини становив відповідно 28,1 та 17,5 крб. Урожайність озимини із селянської десятини становила 74 пуди, а з приватного господарства – 113,5 пудів. Урожайність ярини – відповідно 61 та 92,5 пудів. Середній заробіток селянина в Ольгопільському повіті за одну оброблену десятину приватної землі в помістях був 21 крб 54 коп., на цукрових заводах – 3 крб 79 коп., а середній валовий прибуток з однієї десятини селянської землі становив 28 крб 30 коп. [4, с. 74–76].

Незважаючи на важке соціально-економічне становище селянства та політичне і юридичне безправ'я, праця селянина з його живим і неживим реманентом була основним фактором української землеробської культури в цілому. Оскільки до відміни кріпосного права селянське господарство становило основу поміщицького господарства, то поміщик змушений був наділяти селянина землею. Обробіток землі вимагав великих затрат тяглової та людської сили, а праця була винятково непродуктивною.

Рільництво. Упродовж багатьох століть в Україні розвивалося й плекалося хліборобське ремесло, зокрема на Поділлі та в Чечельнику. Набутий віками досвід, що був основою життя українського народу, передавали від покоління до покоління. За цей час сформувалися традиційні землеробські культури, створилися система землеробства та народний сільськогосподарський календар, утвердилися сталі традиційні знаряддя для обробітку ґрунту, збирання та переробки врожаю.

Українці – народ стародавньої землеробської культури, початки якої сягають неоліту та енеоліту. Унікальні палеоботанічні знахідки було виявлено під час дослідження трипільського поселення в Чечельнику. Їхнє визначення здійснювала доктор біологічних наук Г. О. Пашкевич у лабораторії палеоботаніки Інституту археології НАН України. Мешканці чечельницького поселення, займаючись рільництвом, висівали щонайменше три сорти пшениці (двозернянку, однозернянку та м'яку), два сорти ячменю (голозерний і плівчастий), горох посівний, просо звичайне та віку ервілію. Такий видовий склад характерний для більшості трипільських поселень [7, с. 53–55].

Уже в епоху Київської Русі застосовували такі землеробські знаряддя, як дерев'яний плуг із залізними частинами, рало, соха, мотика, заступ, борона, коса-горбуша, граблі, ціп.

Цінними джерелами для вивчення господарської діяльності подолян є топографічні та історико-статистичні описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. Так, в описі Вінницького повіту, складеному Подільською губернською креслярнею в 1798 р., збереглися відомості про заняття місцевого населення землеробством: «В сих местах пашут плу-

гами на двох колесах с одним большим железным сошником, здесь называемом лемеш, который бывает длиною в аршин, шириною в пол-аршина и имеет в себе железа 30 фунтов. К нему приставляется острое железо, называемое здесь – чересло, которое прорезывает землю и облегчает, выворачивая ее в борозды. Сии плуги обыкновенно запрягают в три пары волов и определяется к ним три человека людей: один управляет плугом, а двое волами. Начинают пахать для озимого хлеба в июне месяце. Вспаханное поле лежит неборонованное до сентября, а тогда передвигается или мешают его второй раз не плугом, а называемым здесь ралом, которое делается наподобие русских сох, но с одним малым сошником и в него запрягают только пару волов. Сим ралом пахают поперек тех борозд, которые деланы в июне месяце и разрывая таким образом учиненные тогда земляные пласты, сеют потом рожь и боронят потом боронами, которые делаются так, как русские. Для ярового хлеба, кроме гречки, большею частию пахают поле осенью, а весной, коль скоро очистятся поля от снега, тогда мешают вспаханное поле точно так, как и для жита, ралом и потом сеют хлеб, но прежде всего сеется здесь ячмень, ярая рожь и пшеница, потом овес, горох, просо, а после всех – гречка, которую сеют больше всех на гористых и песчаных местах. Пахают для нее всегда весной, а потом перепахивают ралом и сеют как и прочий хлеб. Последний ей сев в исходе июня месяца» [8, с. 80–82].

На початку XIX ст. подільський губернський землемір В. Рудлицький упорядковував «Топографічний та статистичний опис Подільської губернії» і, ведучи мову про рільництво в цьому краї, зазначив, що орні землі тут досить родючі, а хліборобство – найголовніше заняття місцевих жителів. «Орють плугами на двох колесах з однією залізною сохою, що зветься лемешем. До нього прилаштовують гостре лезо, що зветься череслом. Воно перпендикулярно прорізає землю, горизонтально підрізану лемешем, вивертаючи її з борозни. У цей плуг запрягають три пари волів або коней, а керують ними дві особи: одна плугом, а інша худобою. Під озимину землю орють двічі. Вперше в кінці червня, а вдруге – наприкінці серпня або у вересні. Після оранки засівають

жито чи пшеницю. Під яровину, після обсіву озиминою, орють у жовтні місяці, доки земля не замерзла, а навесні, у березні, як тільки зійде сніг з поля й земля відтане, виорану восени землю вдруге переорюють плугом або прямо так сіють жито і пшеницю, овес, ячмінь, чечевицю, горох, в середині квітня – квасолу, молдавську кукурудзу, коноплі; у травні – невелику кількість проса і льону, здебільшого для домашнього вжитку. У червні сіють гречку.

У деяких місцевостях орну землю, переважно на поміщицьких ланах, здобрюють перегноем» [9, с. 53, 54].

В Україні здавна відомі три традиційні види тяглових орних знарядь: плуг, рало та соха. Найдавнішим знаряддям оранки в українців, як і в багатьох інших землеробських народів, було рало [10, с. 31]. У Чечельнику його ще використовували навіть у 20–30-х рр. XX ст. Рало виготовляли з кривої деревини з металевим накопником (наральником). «Любий робив, хто бідний. Ни мав плуга за що купити та й робив це рало. Рало поре землю, а плуг відкидає скибу. А то [рало. – В. К.] прополло канаву та й тільки раз коло разу пориш. Та й є кидають, сіють в борозенку, тамки чи просо чи гречку, а так розсіяв, приволочив. Та й на цьому край» [11]. Під час експедиційного обстеження вдалося виявити лише два залізні наральники. У деяких подільських музеях зберігаються різні варіанти однозубого рала. Заможна частина населення селища для оранки використовувала плуг – у 2006 р. було виявлено асиметричний леміш до такого плуга. У цей самий час у сусідньому с. Вербка використовували давній дерев'яний плуг, який мав дві ручки, металеву полицю та гистик, щоб одгоргати землю з полиці [12]. Плуг подібної конструкції зберігається в Ольгопільському краєзнавчому музеї. З кінця XIX – початку XX ст. селяни дедалі частіше почали застосовувати металеві плуги фабричного виробництва. Деякими з них користуються й нині для оранки присадибних ділянок.

У 30-х рр. XX ст. у зв'язку з колективізацією на колгоспних полях почали використовувати трактори та іншу сільськогосподарську техніку, яка змінила традиційний спосіб обробітку землі. У важкі повоєнні роки (1944–1945 рр.)

землю орали плугом, який тягнула пара корів, запряжених у ярмо. «Одна жінка йшла за плугом, а друга веде корови. Також по неораній стерні сапою рубали ямки, садили кукурудзу. Шарували її і родило» [13].

Зоране поле засівали. Сіяли вручну з мішка (торбини): брали мішок за «ріжок», перекидали через плече, ішли полем і сіяли. Однак «...треба тямити сіяти. Як посієш, так пожнеш. Сіяти треба у дві руки. Так кидає і так кидає. Коли сіють то насіння, кидають у верх мижи пальці, щоб рівномірно розсівалося. Треба бути спеціалістом, щоб добре посіяти. А хто не вміє то насіє, де густо, а де пусто. Як посієш, так пожнеш» [11].

Засіяне поле боронували. Борона мала дерев'яну раму та залізні зуби. Один раз борону волочили прямо, а другим разом вона чіплялася за один кут, і земля розроблялася краще.

Поряд із ралом, плугом і бороною в селянському господарстві для обробітку ґрунту використовували сапи та лопати. Для збирання зернових застосовували серп, косу, граблі та вила. Серпом жали жито і пшеницю. Ячмінь, овес, гречку та низьку й рідку пшеницю косили переважно косами, використовуючи також грабки. Грабки виготовляли з дерев'яних паличок, які зв'язували між собою.

У 1930-х рр., коли організували колгоспи, «пшеницю і косили, і жали. Баби серпами, а ми косами. Як станем. Всі їздові до єдиного, значіт, з косами. Виїхали в поле. Волів до возів поприв'язували... Худоба їсть, а ми косим. Таке крило йде. Ті вже в край виходять, а ці лише заходять у загінку. Як заспівають, аж луна йде по полі» [11].

Зжятий і скошений хліб в'язали в снопи за допомогою заздалегідь підготовлених перевесел. Перевесла виготовляли з особливого виду осоки (тонкої та довгої), яку прив'язували та скручували.

У XIX ст., коли селяни відробляли панщину, зжаті снопи звозили на панські токи й там обмолочували. Молотили снопи найчастіше ціпом або за допомогою молотарки, яка набула поширення ще з кінця XIX ст. Від молотарки обмолочене зерно возили спеціальними возами – безтарками, а соломі – гарбами.

У селянських господарствах, навіть ще в 30–40-х рр. XX ст., обмолот снопів

відбувався на спеціально підготовленому місці – току. Ділянка землі під тік мала бути рівною, добре змашеною та висушеною. Снопи для обмолоту розкладали по колу, колоссям до центру. Молотили одну сторону снопів, потім повертали їх і знову молотили. При молотінні ціпом враховували один дуже важливий для селянського господарства момент. Якщо господарю потрібна рівна, не м'ята солома для покриття даху, то снопи молотили зв'язаними, частково послабивши перевесло, а якщо не було такої потреби, то снопи розв'язували та розстеляли на току. Також для того, щоб вийшов добрий околит, вимолочені снопи брали за верхки і струшували, залишаючи в руках лише довгу соломі. Із трьох звичайних обмолочених снопів утворювався один сніпок околоту [14]. Обмолочене зерно провіювали решетами та дерев'яними лопатами, перекидаючи його з купи на купу.

Необмолочений хліб у снопах зберігали в клуні, а обмолочений – у коморі та в хаті на горищі: у засіках, мішках, солом'яниках, скринях, діжках. У 1930-ті роки, особливо в 1932–1933, під час голоду, селяни намагалися сховати зерно в спеціальних ямах, викопаних у хаті. Їх обмащували глиною, обпалювали, наповнювали зерном і засипали зверху землею, щоб ніхто не знайшов. Інколи в яму опускали наповнену зерном діжку [11]. Невелику кількість різного зерна зберігали в глиняних горщиках, які ховали на горищі попід стріху, а в хаті – на печі, у печі, під лавами тощо.

Зерно на борошно переробляли в млинах та жорнах. Ще в 1920–1930-ті рр. в околицях селища були вітряки, а на річці Савранці – водяні млини. Місцеві жителі згадують: «На Капітанці було два вітряки. Один Бучацького Тодора, а другий Козеренка Івана. А на Колгоспній горі млинів було зо п'ять: Барана, нижче – Ковбаси (Косаківського Філімона. – В.К.), Данільцева Юсея (Євсея) та ін. У Вербці на цій стороні було 18 вітряків, а на тій – 6. На Тартаку, в Липках, як до Ольгополя їхати, був вітряк Івтуха Жмурка.

До млина Тодора Бучацького йшла дорога – Сулова. Біля млина була пасіка. Ще й сьогодні на тому місці ростуть вишні. Млин був на два камені. Камені пізніше забрали до млина, що був на Торговиці. Але двигун не зміг їх крутити, бо були

великі. Вітряк Бучацького був великий. Внизу амбар був, де залишалося для розмелювання зерно, якщо мельник не встигав його змолоти. Цей вітряк спочатку був чотирикриллим, але з часом його переробили на шестикрилий.

У вітряків були здорові дерев'яні крила з кватирками, які знімали, коли був сильний вітер, і добавляли, коли він був малим.

Водяні млини були на Савранці на греблі при дорозі на Червону Греблю; біля спиртзаводу та ще один на Кривецькому. Ці млини мали велике колесо, яке провертала вода. Млин при дорозі на Червону Греблю розібрали після війни.

Ще один млин був біля Торговиці, на протилежному березі від водяного млина. Він був оснащений одноциліндровим старим дизельним двигуном. Кравець Микола був там за моториста. Працював той млин ще у 70-ті роки. Зараз не існує» [11; 15–17].

Поряд із млинами в селищі були поширені жорна. Ще в 1930-ті рр. їх виготовляв для власних потреб кожен господар. Одні робили жорна з каменів, інші – вирізали з дерева. Били казани та чавуни й набивали в дерев'яні колодки металеві уламки, притирали їх і так мололи. Однак по селу ходили комсомольці і, якщо чули, що працюють жорна, то забирали їх, розбивали, спалювали. Селян змушували молоти лише в державних млинах, де їм доводилося платити велику мірку за помол. «Хоч шось змолоти, дай довідку з сільсовета (що ти колгоспник. – В.К.). Значіт пішов за цею довідкою. Підпишишся на 25 рублів на позику, то дадут тобі на 20 пудів цю довідку... У Глибочку був великий млин. Туди возили» [11].

Масово жорнами користувалися також у воєнні та повоєнні часи до початку 50-х рр. ХХ ст., а зрідка – аж до початку 60-х рр. У 1970–1980-ті рр. на цих жорнах мололи лише для худоби. Зрідка в селянських господарствах були кам'яні жорна.

Загалом у Чечельнику, як і по всій Україні, ще з кінця ХІХ ст. розпочалася трансформація української народної землеробської техніки. У зв'язку з колективізацією в сільське господарство запровадили машинну техніку. Тяглові орні знаряддя праці – рало, дерев'яний плуг тощо – вийшли з ужитку. Їх у колгоспно-радгоспному виробництві витіснили машини.

У недалекому минулому кожен селянин мав власне поле та ділянку землі біля хати для висаджування городніх культур. Поля були від 1 до 10 десятин, а городи – по 1 десятині. У пам'яті людей старшого покоління та в топоніміці й донині збереглися назви полів за іменами, прізвищами або вуличними прізвиськами їхніх колишніх власників: Беньове поле, Белькове поле, Слюсарова долина, Сафронова стінка, Нагирнякова стінка, Яцькова стінка, Покотилова стінка та ін.

Нині Чечельник (і селище, і район) в основному аграрний, тому його мешканці переважно задіяні в сільськогосподарському виробництві – у різних товариствах і приватному секторі, де розміщені присадибні ділянки. У 90-х рр. ХХ ст. було проведено розпаювання земель колишнього радгоспу Цукрокомбінату між його робітниками.

Основною культурою, яку на той час вирощували, був цукровий буряк. Посівні площі сьогодні значно скоротилися. Поряд із цукровим буряком вирощують посівні горох, гречку та овес, а також пшеницю, ячмінь звичайний, рідше посівне жито та соняшник. Для годівлі тварин висівають кормові трави: люцерну посівну, конюшину червону, еспарцет посівний, віку посівну тощо. Окрему групу культурних рослин становлять плодові (плодово-ягідні) культури.

Городництво. Як частина землеробства городництво займає окрему, на жаль, малодосліджену ланку в господарській діяльності українців. Переважна частина відомостей про городні культури та час їхнього поширення стосується в основному території України та Російської імперії. Про розповсюдження на Поділлі можемо вести мову лише в загальноукраїнському контексті.

Найдавніші відомості про городні культури належать до скіфського періоду. Геродот, описуючи племена каліпідів і алазонів, згадує, що вони вирощували цибулю та часник [18, с. 84].

За часів Київської Русі (ІХ–ХІ ст.) городництво набуло значно більшого поширення. Перше місце серед вирощуваних городніх культур належало капусті та ріпі, друге – маку й огіркам. Усюди поширеними були цибуля та часник. На городах також розводили хміль. Унікальні палеоботанічні матеріали дали розкоп-

ки Райковецького городища (в околиці м. Бердичева на Житомирщині), де поряд із зерновими знайдено обгорілі рештки насіння городніх культур – маку та огірків [19, с. 59, 69]. У XII–XV ст. поширеними видами городніх культур залишалися капуста й ріпа. Вирощували також моркву, редьку, буряки, цибулю, часник, огірки, мак, хміль, гарбузи та дині. До речі, дині, на думку вчених, на територію Київської Русі потрапили в XII–XIII ст. з Малої та Середньої Азії, а кавуни – у XIII–XIV ст., за часів монголо-татарської навали.

Про вирощування на Брацлавщині в середині XVI ст. овочевих культур свідчать описи «пасік», які фактично перетворилися на хутори з різногалузевим господарством, зокрема там були «...сады и огороды овощные роскошные» [20, с. 98].

У XVII–XVIII ст. в українському городництві з'являються нові культури. У XVII ст. було введено квасолу (тоді ж її ввезли з Франції до Росії). Від початку XVII ст. на півдні України вже висаджували кукурудзу.

Близько середини XVI ст. іспанці завезли до Європи картоплю. На Україну вона потрапила двома шляхами: з Польщі та з Росії. Первісна культура картоплі в польських маєтках з'явилася вже в 1676–1696 рр., а ширшого вжитку вона набула з другої половини XVIII ст. В Україні картопля масово поширилася в 1740-х рр. Уже в 1764 р. її вирощували на своїх городах київські міщани. Селяни з цією культурою тоді ще не були знайомі. У Росії картоплю розсилали для висаджування по різних губерніях. Зокрема, 1 лютого 1768 р. київський губернатор писав Сенату, що він посадив чотири четверики картоплі на казенному городі. Отримали 21 четверик урожаю, з яких 20 четвериків продали міщанам, а 1 залишили для розведення. У 1769–1791 рр. картоплю висаджували у різних губерніях України. У 1795 р. її вже вирощували в Очаківському степу між Бугом та Дністром – на землях, щойно відвойованих у турків. За відомостями Радецького, у маєтку Потоцьких польова культура картоплі з'явилася в 1780 р., отже, у городній культурі – ще раніше. У 1816 р. в Бессарабії картоплю розводили німецькі колоністи, а розведенням овочів займалися болгары [21, с. 263–326].

У середині XVIII ст. в Україні з'явився соняшник. Спочатку, як і в Європі, його вирощували як декоративну рослину, а з часом – як рослину, що дає насіння. У 1841 р. селянин Бокарев зі слободи Олексіївка (власність графа Шереметьєва) у Воронежській губернії спробував отримати олію з насіння соняшника. У наступному році, після вдалих дослідів вибивання олії, він почав розводити соняшник з промисловою метою. За 20 років бокаревський почин значно поширився у цьому краї. У слободі Олексіївка з її хуторами, при населенні близько 40 тис. душ, на той час нараховувалося до 120 заводів, із яких кожний вибивав до 2000 пудів олії. Пуд олії отримували з 5 пудів насіння [22, с. 322].

Уже в 1774 р. в Україні вирощували топінамбур (земляна груша), завезений до Європи (у Францію) ще в 1612 р. У «Физиологическом описании Таврической области...» 1785 р. поряд із баклажанами згадуються помідори. Висаджували їх у садах навколо Бахчисарая. У 50-ті рр. XIX ст. помідори вирощували у великій кількості в Криму, Одесі, Миколаєві, Херсоні та їхніх околицях, а також у Молдавії. Тоді ж помідори починають розводити і селяни. Уже в середині XIX ст. селяни вирощували помідорів більше, ніж поміщики [23, с. 516, 517].

Загалом, у другій половині XVIII ст. на городах України вирощували моркву, цибулю, петрушку, пастернак, ріпу, хрін, капусту, огірки, квасолу, часник, мак. З початку XIX ст. в Україні почали вирощувати цукровий буряк [24, с. 230, 231]. Уже в 1827 р. біля м. Бершадь було побудовано перший на Поділлі цукровий завод.

На початку XIX ст. на Поділлі вирощували досить багато городини, овочів і квітів. «Сіють і садять у полі, на баштанах огірки, гарбузи, дині, кавуни; з городини – буряки, капусту, цибулю, часник, картоплю, моркву, петрушку, пастернак, редьку, ріпу, брукву, селеру, калярину (?), ярмуз (?), спориш, горох, квасолу, біб, мак» [9, с. 56, 57].

Город і сад – невід'ємна частина української селянської садиби. Хата без городу й сьогодні небагато варта. Для селян, які втратили свої поля, присадибна ділянка (город і сад) – чи не єдина можливість утримувати себе та свою родину. За паї,

які більшість селян здали в аренду, багато продукції не отримаєш.

На присадибних ділянках вирощують різні просапні та овочеві культури. Серед них перевага надається різним сортам картоплі та кукурудзи. Вирощують також буряки (кормові, столові, рідше цукрові), гарбуз звичайний, кабачки, патисони, капусту, квасолю, кріп, мак снотворний, моркву, огірки, петрушку, помідори, перець стручковий, редиску, редьку посівну (чорну та білу), цибулю, часник, хрін, щавель городній. Вирощують і баштанні культури: кавуни та дині. Баштани та городини були колись у кожному відділенні радгоспу. Сьогодні вони займають незначні площі, а подекуди й зовсім відсутні. Також вирощують сорго та віниччя справжнє (для виготовлення віників), ревінь городній, топінамбур.

У недалекому минулому вирощували багато посівних конопель, дещо менше – льону. Волокна цих рослин використовували для виготовлення ниток, з яких ткали полотна. Із сім'я конопель колись виготовляли «макогоняче молоко» до каші, а насіння льону використовували з лікувальною метою. Сьогодні ці рослини вирощують зрідка, у незначній кількості.

Садіння городніх культур – капусти, моркви, огірків, помідорів, цибулі, часнику, гарбузів тощо – було й лишається переважно жіночою справою. Городні культури найчастіше саджають рядовим посівом: роблять борозенку або невеликі ямки, кидають у них насіння чи кладуть розсаду. Жінки займалися здебільшого й насінництвом [25, с. 90–92]. Для одержання насіння вибирали найкращі висадки, які розташовували на городі біля грядок. При цьому знали, що вирощувати, наприклад, висадки кормових, цукрових чи столових буряків разом не можна. Також не можна садити поряд моркву та петрушку, які здатні переzapилюватися, унаслідок чого морква «зводиться» (втрачає свої головні якості). Так само «зводяться» висаджені на одній грядці гарбузи, кабачки та патисони. Насіння зберігали у вузликах, пакунках, торбинках. Перед посадкою насіння деяких рослин сіяли та пророщували в хаті на підвіконні або в невеликих парниках.

Картоплю саджали всі разом: і чоловіки, і жінки, і діти. Багато часу витрачало-

ся на догляд за городніми рослинами: їх прополювали, сапали (у Чечельнику кажуть «шарували»), за потреби – підгортали та підв'язували. Цю частину городніх робіт виконували жінки та діти. Збирали урожай лопатами.

Зібраний урожай зберігали в льохах. Давні льохи мали форму баньки – вузьку «шию» та розширену донизу частину. Робили такі льохи, як правило, поблизу хати. Зверху над льохом зводили катрагу – курінь, який захищав льох від негоди. У важкі голодні роки та воєнні лихоліття льохи викопували всередині хати – переважно в коморі, зрідка в кімнаті.

Для збільшення урожайності присадибні ділянки, якщо є змога, удобрюють перегноем і попелом, а за їх відсутності – купованими мінеральними добривами. Оранку городів проводять, як правило, восени (у вересні-жовтні), після збору урожаю. Перед оранкою городи очищають від засохлих решок рослин і розкидають перегній. Попелом і мінеральними добривами удобрюють весною безпосередньо перед садінням. Також перед садінням городи обов'язково боронують («закривають вологу»). По можливості дотримуються певної сівозміни. Найчастіше це відбувається з ділянками, на яких висаджують картоплю та кукурудзу – щороку їх змінюють. Також регулярно на городі змінюють ділянку під грядку. При садінні картоплі намагаються висаджувати кілька різних сортів. Кожен сорт висаджують окремо, інколи їх розділяють однією-двома рядками буряків, як правило, кормових. По картоплі рядками висаджують квасолю. Інколи по картоплі та кукурудзі висаджують гарбузи [26].

Садівництво. Початки садівництва в Україні, зокрема на Поділлі, сягають глибини століть. Кісточки аличі, слив, абрикосів і відбитки листків винограду виявлено на пам'ятках трипільської культури на території сусідньої Молдови [27, с. 137; 28, с. 149]. Про садівництво як галузь сільського господарства вже у скіфські часи веде мову Геродот. Описуючи гелонів, він каже, що вони мали сади. Феофраст пише, що навколо Пантікапея росло багато смоківниць (шовковиць) і гранатових дерев. Також там було чимало груш і яблунь різних сортів і доброї якості. У той самий час у Криму вирощували аличу, різні сорти слив і виноград. Їхні

кісточки виявлені археологами під час розкопок [18, с. 85–89].

У часи Київської Русі (IX–XI ст.) у садах вирощували яблуні, сливи, вишні. Під час розкопок Райковецького городища під Бердичевом, знищеного в середині XIII ст., поряд з іншими палеоботанічними матеріалами знайдено обгорілі рештки кісточок слив, вишні, черешні [19, с. 56].

На Поділлі садівництво розвинулося на базі «пасік», які масово почали виникати на початку XVI ст. під час нової хвилі колонізації краю. Власник «пасіки» займався не лише бджільництвом, а й сільським господарством, зокрема садівництвом. Ще на початку XIX ст. серед лісів Вінницького повіту подекуди збереглися старі сади чи окремі садові дерева, які вже давно здичавіли. Вони відокремлювалися від лісу ровом або взагалі зливалися з лісом. Такі здичавілі садові дерева, на думку Марчинського, становлять рештки стародавніх «пасік», а згодом – хуторів [20, с. 98, 99].

На давні корені подільського садівництва вказує також надзвичайна різноманітність місцевих сортів, утворення яких вимагало культивування упродовж тривалого часу. Природні умови краю сприятливі для розведення садів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поміщики на Поділлі заклали багато гарних садів, у яких акліматизовано 500 сортів груш і яблук. У ті часи не було жодного поміщицького маєтку без саду. Більшість таких садів мали площу до 12,25 десятини, а зрідка – до 60 десятин. У селян іноді були сади площею 2–4 десятини. Загалом селянські сади були невеликими [29, с. 28].

На початку XIX ст. в подільських садах росли такі дерева й кущі: яблуні, груші, дулі, бергамоти, вишні, черешні, сливи, агрус, малина, барбарис і смородина. У містах Могилеві, Ямполі, в містечках Чечельнику, Ярузі, Цекинівці, Рашкові та навколишніх селах вирощували значну кількість угорських, а ще більше волоських виноградних лоз, волоських горіхів, персикових і морвових дерев або шовковиці [9, с. 58, 59].

В Україні здавна повелося, що разом із початком будівництва хати формувався й сад. Велика кількість садів – окраса будь-якого населеного пункту України. Не є винятком і Чечельник, який і нині потопає

в садах. Особливо красивим містечко стає навесні, коли сади квітнуть. Розташовані сади переважно на присадибних ділянках. На землях колишнього ВАТ «Чечельницьке» площа саду невелика. Там вирощують яблуні, груші, подекуди вишні.

Про те, що колись садів у околицях Чечельника було багато, свідчать старі, майже здичавілі, грушеві дерева, які й донині ростуть у Покотилівій стінці та в інших навколишніх місцевостях. Старожили згадують, що ще в 20-х рр. XX ст. багато жителів селища на навколишніх полях, особливо в стінках та попід лісами, мали сади, які були знищені в 1930-х р. Зрідка на городах можна й сьогодні побачити старі груші та яблуні, які, за словами старожилів, посаджені їхніми батьками та дідами, тобто десь у кінці XIX – на початку XX ст.

У домашніх садах переважають яблуні, груші, сливи, вишні, волоський горіх. Можна й сьогодні знайти старі сорти яблук, які мають такі місцеві назви: «мордочки», «таролька», «таракхавка», «солодка» та ін. Зі старих сортів груш і нині вирощують «панни», «сомпляки», «лимонки». Сорти слив теж традиційні: «угорка», «черкуша», «кульки», «малайки», «кобильохи». Культивують також два сорти вишень, два сорти шовковиці (білу та чорну), черешні дикорослі та щеплені. Місцева назва щеплених черешень – «черих». Абрикос у домашніх садах росте зрідка. Подекуди можна знайти персик, обліпиху, айву звичайну та дерен (кизил). До речі, дерен росте також і дикий у Яцьковій стінці та Вербському лісі. Також культивують різні сорти малини звичайної, смородину чорну та червону (порічки), агрус звичайний і полуниця.

Майже на кожному подвір'ї біля будинку ростуть різні сорти винограду. Раніше його висаджували на городах. На території селища поширені до 10 сортів винограду. Здичавілий виноград ще й сьогодні росте у «Кручогорах».

Традиційно при засадженні стінок, балок і ярів, крім дикорослих видів, висаджували й культурні. Зокрема, при засадженні Сафонові стінки (у другій половині 60-х рр. XX ст.), Голасового, Терещукового ярів (у 70-х рр.) там було висаджено багато абрикос. У Сафоновій стінці також ростуть черешні, яблуні та

груші. У лісозахисних смугах часто трапляються черешні.

Місцеві жителі вживали як свіжі, так і сушені фрукти. Серед сушених перше місце займали сливи («угорка» і «черкуша»). Сушили грушу «лимонку» та дрібні дикі груші, з яких виготовляли квас. Сливи та груші сушили на сушарках (у селищі їх називають «сушарні»). На сонці сушили яблука, порізавши їх на тонкі кружки, та абрикоси, видаливши з них попередньо кісточку [26].

Отже, господарські заняття українців Південно-Східного Поділля зумовлені природно-географічними умовами та особливостями соціального й економічного розвитку краю. Природно-географічні умови, а саме – розташування в місці переходу лісостепу в степ, сприяли виникненню та довготривалому розвитку землеробства в усіх його галузях: рільництві, городництві, садівництві – від найдавніших часів і до сьогодення.

1. Вінницький обласний державний архів. – Ф. 468, оп. 1, spr. 551.
2. *Краснопольський А., Роботько Ф.* Чучельник // Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 679–687.
3. Вінницький обласний державний архів. – Ф. 468, оп. 1, spr. 710.
4. *Вовк С., Косаківський В., Таранець С.* Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів. – Вінниця, 2000.
5. Родинний архів Ободянського Івана Макаровича, жителя смт Чечельник.
6. Родинний архів Монастирської (Атаманенко) Анастасії Сергіївни, 1960 р. н., жительки смт Чечельник.
7. *Пашкевич Г., Відейко М.* Рільництво племен трипільської культури. – К., 2006.
8. *Петренко О.* Лука Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця, 1999.
9. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький, 2005.
10. *Горленко В., Бойко І., Куницький І.* Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.
11. Запис автора 9 травня 2000 р. від Яцишина Олексія Федоровича, 1915 р. н., жителя смт Чечельник.
12. Запис автора 10 лютого 2000 р. від Антоненка Івана Ілліча, 1924 р. н., жителя смт Чечельник.
13. Запис автора 11 лютого 2000 р. від Годованої Ганни Петрівни, 1928 р. н., жительки смт Чечельник.
14. Запис автора 26 лютого 2007 р. від Атаманенко Ганни Арефівни, 1930 р. н., жительки смт Чечельник.
15. Запис автора 9 лютого 2000 р. від Косаківського Афанасія Афанасійовича, 1929 р. н., жителя смт Чечельник.
16. Запис автора 13 лютого 2000 р. від Косаківського Афанасія Афанасійовича, 1929 р. н., жителя смт Чечельник.
17. Запис автора 13 лютого 2000 р. від Ободянської Оляни Афанасіївни, 1912 р. н., жителя смт Чечельник.
18. *Блаватский В.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953.
19. *Гончаров В.* Райковецкое городище. – К., 1950.
20. *Отмановський В.* Вінниця в XIV–XVII століттях: історичне дослідження. – Вінниця, 1993.
21. *Леонович В.* К истории культуры картофеля в России // Материалы по истории земледелия СССР. – М.; Ленинград, 1952. – Т. 2. – С. 158–400.
22. *Советов О.* Про системи землеробства // Вибрані твори. – К.; Х., 1951. – С. 225–401.
23. *Брежнев Д.* История распространения и введения в культуру томатов в России // Материалы по истории земледелия СССР. – М.; Ленинград, 1952. – Т. 2. – С. 511–560.
24. Історія народного господарства Української РСР. – К., 1983. – Т. 1.
25. *Горленко В.* Господарська діяльність. Землеробство. Знання для праці // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 84–99.
26. Польові матеріали автора 2000–2008 рр.
27. *Маркевич В.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981.
28. *Янушевич З., Кременецкий К., Пашкевич Г.* Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 143–152.
29. *Яронуд В.* Подільське садівництво // Сад. – 1996. – № 7. – С. 25–28.